

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.Айтматов атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н. Ельцин атындагы
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК:494.3-561:44/46-561

Мустафа Аксой

АРАП ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН
САЛЫШТЫРМА МОРФОЛОГИЯСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ

Адистиги: 10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштарма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2019

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын профессору, **Садыков Ташполот Садыкович**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, К.Тыныстанов атындагы БМУнун орус тили жана адабияты кафедрасынын профессору **Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович**

филология илимдеринин доктору, профессор, Аймактык социалдык-инновациялык университетинин ректору **Боранбаев Сандыбай Режепович**

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-түрк “Манас” университетинин түркология бөлүмү. Дареги: 720038, Бишкек ш., Жал кичи району 30.

Диссертациялык иш 2019-жылдын 01-мартында саат 14.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.17.547 диссертациялык кеңештин (<http://dc-aytmатов-ilm.tk>) жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан, (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 28-январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Конурбаева Р.Э.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Тил - адамдардын отосундагы оозеки же жазуу түрүндө пикир алышуу куралы. Адамдар бири-бири менен сүйлөшпөй, пикир алышпай жашашы мүмкүн эмес. Тилдин эң негизги кызматы дал ушул, бирок муну менен эле чектеле бербейт. Маалыматты кабылдоо, сактоо, кабарлоо, дүйнөнү таануу өндүү көптөгөн кызматы - тилдин улуттук маданият, дүйнө кабылдоо, чындыкты таанып билүү, менталитет менен байланышкан жактары. Ушундан улам бир элдин маданиятын толук үйрөнүү үчүн биринчи кезекте ал элдин тилин үйрөнүү абзел. Мына ошондуктан тил улуттун генетикалык коду, ойломдун жаны жана улуттук маданияттын күзгүсү катары адам баласынын коомдук турмушунда чечүүчү мааниге ээ. Тилдин ички сырын үйрөнүү маселелери ошол тилдин жеке алкагынан да, тектеш же тектеш эмес тилдердин алкагынан да колго алынып келет. Бул жагынан кыргыз тили менен арап тилин салыштырып изилдөө жаңыдан гана калыпташа баштаганы анык. Андыктан бул багытта иликтенгенге караганда иликтене турган маселелер арбын экендиги айдан ачык. Мына ушундай өзөк багыттардын бири - кыргыз жана арап тилдериндеги атооч жана этиш сөздөрдүн морфологиясын салыштырып изилдөө маселеси. Демек, теманын актуалдуулугу, биринчиден, азыркы лингвистикалык парадигмада өйдөкүдөй проблемалык жагдайдын орун алышы менен аныкталса, экинчиден, жалпы эле түркологияда тектеш тилдердин ичинен кыргыз тили менен арап тилинин морфологиясы салыштырма-типологиялык планда алгач ирет иликтөөгө алынып жаткандыгы менен шартталат.

Ошол эле маалда арап тилинин грамматикасы - байыртадан эле калыпташкан, батыш тил илиминен концептуалдык жактан кескин айырмаланган, *сарф* (صرف) жана *нахв* (نحو) деген эки бөлүмдөн турган илим. Булардын ичинен нахв (نحو) бөлүмүндө сүйлөм түзүлүшү, сүйлөм типтери, сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик жактан өзгөрүшү каралса, сарф (صرف) бөлүмүндө уңгулардын өзгөрүшү жана сөздөрдүн жасалышы, ошондой эле бул процесстеги тыбыштык өзгөрүүлөр каралат. Ошондуктан сарф бөлүмүн шарттуу түрдө морфология бөлүмү деп, нахв бөлүмүн синтаксис бөлүмү деп атоого болот. Шарттуу түрдө дегенибиздин себеби формалары бир түркүмдөн башка түркүмгө өзгөргөн сөздөр сарф бөлүмүнүн изилдөө объектиси деп табылбайт. Ал эми кыргыз тилинде морфология сөздөрдүн бардык формаларын ичине камтып, аларды түркүмдөргө бөлүштүрүп изилдейт. Андыктан арап тилиндеги сарф бөлүмүнүн изилдөө объектиси алдаканча тар болуп, лингвистика илиминде калыпташкан морфология бөлүмүнүн толук эквиваленти боло албайт.

Ошентип, арап жана кыргыз тилдеринин ортосунда морфологиялык жактан өтө олуттуу айырмачылык мүнөздүү. Бул айырмачылык эки тилдин генетикалык жана типологиялык өзгөчөлүктөрү менен гана эмес, аларды изилдөө эки башка салтка негизделгени менен да шартталат. Андыктан эки тилдеги морфологияга тиешелүү түшүнүктөр, терминдер, категориялар бири-биринен кескин айырмаланат. Мына ушул себептен жана бул багытта атайын монографиялык пландагы диссертациялык изилдөөлөрдүн жоктугунан улам

бүгүнкү күндө арап филологиясы бөлүмдөрүндө арап тилин кыргыздарга үйрөтүүдө олуттуу кыйынчылыктар жаралууда.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты – арап жана кыргыз тилдеринин морфологиялык негиздерин салыштырып изилдөө жана эки тилдин ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды ачып көрсөтүү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

1. Морфология жана сарф илимдеринин концептуалдык негиздерин териштирүү жана алардын ортосундагы шайкештиктерди аныктоо;

2. Арап жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдүн курамы жана фонетикалык түзүлүшү боюнча жалпылыктары менен айырмачылыктарын иликтөө;

3. Арап жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдөрдүн сөз түркүмдөргө бөлүнүш принциптерин аныктоо;

4. Арап жана кыргыз тилдериндеги атооч сөздөрдүн морфологиясын иликтөө;

5. Арап жана кыргыз тилдериндеги этиш сөздөрдүн морфологиясын иликтөө.

Изилдөөнүн объектин арап жана кыргыз тилдериндеги атооч жана этиш сөздөрдүн морфологиялык базасы түзсө, **изилдөөнүн предметин** атооч жана этиш сөздөрдүн морфологиялык категориялары жана алардын туюнтуучу каражаттары түзөт.

Иштин илимий жаңылыгы. Арап жана кыргыз тилдеринин морфологиялык системалары алгач ирет салыштырылып изилдөөгө алынды. Мында арап жана кыргыз морфологияларынын салттары жана концепциялары; эки тилдеги сөздөр, алардын курамдык бөлүктөрү; жасалуу, өзгөрүү жолдору; сөздөрдүн изилдениш өңүттөрү жана аларды түрлөргө бөлүштүрүү принциптери иликтелип, тиешелүү фактылардын негизинде эки тилдин ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктар ачып көрсөтүлдү. Ошондой эле аталган тилдердеги морфологиялык категориялар өз ара салыштырылып, алардын айырмачылыктары бул тилдердин генетикалык жана типологиялык өзгөчөлүктөрү менен гана эмес, эки башка салт, концепцияларга негизделгени менен да шартталары далилденди.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарын арап тилинин морфологиясы боюнча окуу китептерди түзүүдө, ошондой эле жогорку окуу жайларынын чыгыш таануу, арап филологиясы факультеттеринде атайын курстарды окууда, практикалык сабактарды өткөрүүдө жана дипломдук, магистрлик иштерди аткарууда пайдаланууга болот.

Коргоого сунуш кылынган жоболор:

1. Кыргыз тилинин морфологиясында сөздөр сөз түркүмдөрүнө семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик принциптердин негизинде бөлүштүрүлсө, арап тилинин морфологиясында алар бир гана морфологиялык принциптин негизинде бөлүштүрүлөт.

2. Кыргыз морфологиясында сөздөрдү түркүмдөштүрүү принциптерине ылайык атоочторго зат атооч, сын атооч, ат атооч, сан атоочтор кирсе, арап морфологиясынын принциптерине ылайык атоочторго зат, сын атооч, ат атооч, сан атооч менен катар атоочтуктар жана кыймыл атоочтор да кирет.

3. Кыргыз тилинде сөздүн уңгусун үндүү да, үнсүз тыбыштар да түзө берсе, арап тилинде сөз уңгусун үнсүз тыбыштар гана түзөт.

4. Арап тилинде атооч сөздөр, кыргыз тилинен айырмаланып, негизинен этиштерден жасалып, жөндөмө, тек, сан, даража, белгилүү-белгисиздик категориялары боюнча өзгөрсө, кыргыз тилинде зат атоочтор да, затташкан башка атооч сөздөрдө жөндөмө, таандык, жак, сан категориялары боюнча өзгөрөт. Буга кошумча, сын атоочтор даража категориясы менен мүнөздөлөт.

5. Арап тилинде этиштер чакка, түзүлүшүнө, уңгу түрүнө, толуктооч түрүнө жана форма жактан өзгөрүш-өзгөрбөшүнө карай бөлүнсө, кыргыз тилинде алар чакка, түзүлүшүнө, толуктооч түрлөрүнө, мамиле жана ыңгай категорияларына карай бөлүнөт.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери. Диссертациялык иштин методологиялык негизин жалпы лингвистиканын концептуалдык парадигмасы, теориялык жоболору, түркологияда топтолгон илимий тажрыйба, ошондой эле кыргыз жана арап тилдери боюнча жүргүзүлгөн фундаменталдуу изилдөөлөр түзөт.

Изилдөөнүн методдору. Диссертациялык изилдөөдө коюлган максат-милдеттерге шайкеш илимий теориялык адабияттарды талдоо, тилдик фактыларды сыпаттоо, салыштыруу, типтештирүү, которуу, структуралык, контексттик, дефинициялык комплекстүү методдор колдонулду. Ошол эле маалда эки тилдин фактыларын типологиялык өңүттөн салыштырып иликтөөдө арап-кыргыз тилдеринин морфологиялык түзүлүшүн иликтөөгө арналган жергиликтүү жана чет эл окумуштууларынын эмгектери, концепттери, көз караштары, сынчыл ойломдору диссертациянын теориялык базасы катары тандалып алынды.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иштин илимий натыйжалары, эки тилдеги морфологиялык фактылардын салыштырылышы, алардын сыпаттап баяндалышы, коргоого коюлган теориялык негизги жоболордун иштелип чыгышы изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн материалдары. Диссертацияда Абуль-Фаатих Усмаан ибни Жинний, Абдулкаахир Аль-Жаржааний, Абдуррахмаан Жалаалуддин Ассятий, Ибни Хишаам, Ибни Холдун сыяктуу көрүнүктүү арап аалымдарынын, К.Тыныстанов, Б.Юнусалиев, С.Кудайбергенов, А.Турсунов, К.Дыйканов, Б.Үмөталиева, Б.О.Орузбаева, С.Давлетов, Т.Садыков, С.Мусаев, И.Абдувалиев, Мехмет Али Шимшек, Хайреддин Караман, Бекир Топалоглу, Абдурахман Эржан Элбинсой сыяктуу кыргыз-түрк окумуштууларынын изилдөөлөрү, монографиялары, сөздүктөрү, окуу куралдары, колдонмолору кеңири пайдаланылды.

Иштин апробацияланышы. Диссертациянын темасына байланыштуу 7 макала, анын ичинде 2 макала РИНЦ реестринде катталган журналда жарык көргөн. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары республикалык илимий-практикалык конференцияларда сунушталып, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил илими кафедрасында талкууланган. Иштин материалдары боюнча Ош мамлекеттик университети

Арашан теология факультетинде 3-4-курстардын студенттерине арап тилинин морфологиясы боюнча практикалык курс окулган.

Диссертациянын түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган илимий адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган жоболор, изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери, изилдөөдө колдонулган методдор, изилдөөнүн материалдары жана иштин апробацияланышы тууралуу маалыматтар берилет.

Иштин биринчи бабы “Изилдөөнүн тарыхы жана теориялык өбөлгөлөрү” деп аталып, анда арап жана жалпы эле түрк тилдеринин кыскача тарыхы, бири-бири менен болгон карым-катышы, арап жана кыргыз морфологияларынын изилдениш тарыхы, калыптанган салттары, илимий концепциялары жоболору, сөз түркүмдөргө бөлүштүрүү принциптери жана бул эки тилдеги сөздөрдүн курамдык бөлүктөрү менен фонетикалык түзүлүштөрү каралды жана бул эки тилдин аталган маселелер боюнча өзгөчөлүктөрү белгиленет.

Арап тилинин тарыхы: байыркы, классикалык жана азыркы арап адабий тили деген доорлорду өз ичине камтыйт. Байыркы арап тили биздин заманга чейинки VI кылымдын орто чендерине таандык «муснад» деп аталган түштүк арап жазуусу менен жазылган жазма эстеликтер аркылуу келип жеткен. Бул жазуулар сан жагынан көп, бирок тилдин курулушу менен өзгөчөлүктөрүн чагылдырып бере ала турган белгилерге жарды. Классикалык арап тили - исламдын келиши менен пайда болуп, ал аркылуу дүйнөнүн көптөгөн элдерине жайылган жана ислам дүйнөсүндөгү бардык элдердин ортосундагы көпүрө болуп, алардын цивилизациясы менен маданиятын бириктирип келген тил. XIX кылымдан Европанын арап өлкөлөрүнө тийгизген таасири күчөйт да, мунун натыйжасында арап тили илим-билим, техника, өнөр жай сыяктуу ар кайсы тармакта колдонулган жаңы түшүнүктөр менен байыт жана бул жараян арап тилинин жаңы бир доорунун башталышына өбөлгө түзөт.

Ал эми түрк тилдеринин тарыхына келсек, түрктөрдүн түпкү теги биздин заманга чейин жана биздин замандын алгачкы эки кылымында Борбор Азиядан Чыгыш Европага чейинки кең мейкиндикти бийлеп турган гундарга барып такалат. Андыктан түрк тилдери гун тайпасынан келип чыккандыгы тууралуу божомолдор айтылып келет. Бирок, тилекке каршы, гун тилинде жазылган жазма даректер бизге жетпегендиктен, ал жөнүндө так маалыматтар алигиче белгисиз бойдон калууда.

Түрк тилдери боюнча эң байыркы маалыматтар бизге VII кылымдын аяк чендерине таандык Енесай, Орхон жана Талас аймактарынан табылган таш бетине жазылган жазма эстеликтер аркылуу келип жеткен. Бул жазуулар түркологияда байыркы кыргыз, байыркы түрк жана байыркы уйгур рун жазуулары деп аталат.

Бул айтылгандардын негизинде түрк тилдеринин тарыхын жалпылаштырып төмөнкүдөй төрт доорго бөлүп кароого болот:

1. Тарыхы белгисиз доор. VI кылымдан мурунку мезгил. Бул доорго тиешелүү түрк тилдеринде жазылган жазма эстеликтер катталган эмес.

2. Байыркы түрк тили доору. VI-X кылымдардагы байыркы кыргыз, байыркы түрк жана байыркы уйгур жазма эстеликтери, анын ичинде Энесай, Орхон, Талас, манихей, брахми жазуулары дал ушул доорго таандык.

3. Орто түрк тили доору. Бул доор X-IX кылымдарда колдонулган карахан, эски анадолу, осмон, хорезм, мамлук-кыпчак, чагатай ж.б. эстеликтердин тилин ичине камтыйт.

4. Азыркы түрк тилдери доор. Буга XX кылымдын башында пайда болгон азыркы түрк тилдери кирет.

Арап тили менен күчтүү карым-катышта болгон тилдердин башында түрк тили турат. Түрк-арап мамилелери экинчи халифа Азирети Умардын халифалыгынын акыркы жылдарынан тартып эле башталган жана арап тили узак убакыт бою бардык мусулман элдеринин, анын ичинде түрк элдеринин да, илим-билим, жана маданият тили болуп келген. Арап тилинин бул тарыхый таасири азыркы кыргыз тилинин фактысынан байкалат. Алсак, бул тилдин сөздүк курамында төл сөздөрдүн үлүшү 78 % жана чет сөздөрдүн үлүшү 22 % экендиги, чет сөздөрдүн ичинде арап сөздөрүнүн үлүшү 5,5 %, фарсы сөздөрүнүн үлүшү 6,5 % болору, арап-фарсы сөздөрүнүн жалпы үлүшү 12% ды түзөрү проф. К.Дыйканов тарабынан аныкталган.

Ал эми бул тилдерде морфологиянын изилдениш тарыхына келсек, арап тил илиминде буга алгачкы чыйыр хижра жыл эсеби менен 180-жылы, бизче 794-жылы каза тапкан арап грамматикасынын негиздөөчүсү Сибавайх тарабынан салынганын көрөбүз. Бул окумуштуунун “Аль китааб” деген төрт томдук эмгеги арап филологиясындагы эң алгачкы эмгек болуп, негизинен, арап тилин, кебин жана сөзүн түшүндүрүү максатын көздөп, азыркы арап тилинин бардык бөлүмдөрүн ичине камтыйт. Бирок анда өзгөчө орун “Ан-нахву” деп аталган арап тилинин грамматикасына берилет жана ошонусу менен арап грамматикасынын атасы атанат.

Чынында, Сибавайх грамматика илимин азыркыдай морфология жана синтаксис деген бөлүмдөргө ажыратып караган эмес. Ал сүйлөм сөздөрдөн, сөздөр болсо тыбыштардан турарын жана тыбыштардын айрымдары негизги, т.а., уңгулук, айрымдары ашыкча, т.а., мүчөлөр экенине, ошону менен катар сөздөр этиштер, атоочтор жана кызматчы сөздөр деген үч түргө бөлүнөрүнө, этиштер чак, жак, ыңгай категориялары боюнча, ал эми атоочтор болсо сан, тек жана жөндөмө категориялары боюнча өзгөрөрүнө токтолуп, негизги көңүлдү, мына ушуга, тактап айтканда, сөздөр сүйлөм тизмегинде эмне үчүн жөндөмөлөр боюнча өзгөрөт деген маселеге бурат жана бул тилдик кубулуш сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн бирин бири башкарып туруу касиетине байланыштуу экенин жана бул кубулуш сүйлөм түзүлүшүнүн эң негизги принциби экенин белгилейт.

Бизде болгон маалыматтарга ылайык, Сибавайхтын жогорку эмгегинен кийинки арап тилинин морфологиясына тиешелүү эң байыркы эмгектердин бири

болуп хижра жыл эсеби менен 215–жылы каза тапкан Абу Саид Абдулмалик бин Курайб Аласмабий деген аалымдын “Тил илими” аттуу эмгеги саналат. Окумуштуунун бул эмгегинде, негизинен, арап тилиндеги сөз жасоо маселеси каралат.

Арийне, арап тилинин морфологиясына таандык көптөгөн маселелерди өз ичине камтыган байыркы эмгектердин бири катары хижра жыл эсеби менен 399–жылы каза тапкан арап тилинин залкар филологу Ибни Жинний Абу Фатх Усмандын الخصائص (Тилдик өзгөчөлүктөр) деген эмгегин атабай коюуга болбойт. Дээринен талант даарыган бул окумуштуу аталган эмгекте сөздөрдүн жасалышын жана алардын маанилерин изилдеп, сөздүн курамындагы морфемалар, т.а., уңгу-мүчөлөр, гана эмес, сөздү түзүп турган ар бир тыбыш белгилүү бир тилдик мааниге ээ деген пикирин сунуш кылат жана буга далил катары сөздөрдүн сырткы тыбыштык формалары менен алардын ички лексикалык маанилеринин ортосунда укмуштуудай шайкештиктин, б.а., ажырагыс бир байланыштын, бар экенин белгилейт.

Хижра жыл эсеби менен 458–жылы каза тапкан Ибни Саййиди Абдулхасан Али бин Исмаил Альандулусий деген аалымдын المخصص (Өзгөчөлүктөр) деген эмгегин да булардын катарына кошуп кетүүгө болот. Окумуштуу бул эмгегинде арап тилинин келип чыгышы, сөздөрдүн морфологиялык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү, өздөштүрүлгөн сөздөр жана аларды кабыл алуу жолдору сыяктуу маселелерге токтолот.

Биздин пикирибизче, кыргыз тили боюнча морфологиялык изилдөөлөрдүн башталышына 1906-жылы жарык көргөн В.В.Радловдун “Einleitende Gedanken zur Darstellung morfologie der türksprachen” аттуу эмгеги, 1912-17-20-жылдары жарык көргөн Г.И.Рамstedт, В.Бангдын түркологиялык эмгектери негиз болгон. Булардан соң 1927–жылы К.Тыныстановдун арап ариби менен жазылган “Биздин тил” аттуу окуу китеби жарык көрөт. Бул китеп - кыргыз фонетикасы менен морфологиясын сыпаттаган алгачкы илимий эмгек. Демек, ал илимий байкоолордун молдугу жана чыгарылган тыянак-бүтүмдөрдүн олуттулугу жагынан да, тилинин так, ийкем жана жетик экендиги жагынан да кыргыз тил илиминин пайдубалын түптөгөн эмгек экени талашсыз. Себеби анда алгач ирет кыргыз тыбыштары классификацияланып, ырааттуу системага келтирилип, ошондой эле экинчи бөлүмдө морфема түрлөрүн аныкталып, кыргыз морфологиясынын илимий негиздери түптөлгөн. Алсак, автор: “Сөздөр сырткы түрүнө карай экиге бөлүнөт: 1) мүчөлөмө сөздөр; 2) сенек сөздөр” деп кыргыз тилиндеги кызматчы сөздөр менен маани берүүчү сөздөрдү бири биринен нукура морфологиялык принцип боюнча айырмалай алган. Ал эми мүчөлөмө, маани берүүчү сөздөрдү оболу курама сөз, уңгу сөз деп экиге, андан соң курама сөздү андан ары: 1) жалкы курандылуу; 2) кош курандылуу; 3) көп курандылуу деп үч топко, ошондой эле уңгу сөздөрдү да: 1) жалкы уңгу сөз; 2) кошмок уңгу сөз; 3) кош уңгу сөз деп үч топко ажыратат. К.Тыныстанов сөздөрдүн түрлөрүн белгилөө менен гана чектелип калбастан: “Сөз мүчөлөрү экиге бөлүнөт: 1) куранды мүчө; 2) уланды мүчө. Уңгу сөздөргө гана жалганып курума сөз туудурган мүчөлөрдү куранды дейбиз. Курама сөз менен уңгу сөзгө жалганып, улама сөз туудурган мүчөнү улама уланды мүчө дейбиз” деп сөз өзгөртүү мүчө

менен сөз жасоочу мүчөлөрдү да бири биринен айырмалап, андан соң сөз жасоочу мүчөлөрдүн ар бирине өзүнчө токтолуп, алар кыргыз тилинин фонетикалык закондоруна ылайык кеп агымында белгилүү бир тыбыштык өзгөрүүлөргө учураарына чейин белгилеп кеткен. Мындан сырткары, кыргыз тилинде сөз жасоочу мүчөлөр кабатталып да келерине токтолуп, ага ылайык сөздөрдү, жалкы курандылуу, кош курандылуу, көп курандылуу сөздөр деп түрлөргө бөлүштүргөн.

К.Тыныстановдун бул эмгегинен кийин кыргыз тилинин грамматикасы боюнча окуу китептер биринен сала бири жарык көрө баштайт. Атап айтканда, 1940–жылы Асылбек Иметбековдун педагогикалык окуу жайлары үчүн “Грамматика. 1-бөлүк, морфология”, 1950–жылы К.Бакеев жана Д.Исаевдин жети жылдык жана орто мектептер үчүн “Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүк, фонетика жана морфология”, 1955–жылы Ж.Шүкүровдун “Татаал сөздөр” деген монографиясы сыяктуу кыргыз тилинин морфологиясы боюнча бир катар эмгектер жарык көрөт. Бул эмгектерде К.Тыныстанов менен бирге В.Виноградов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков сыяктуу окумуштуулардын грамматикаларында ишке ашырылган теориялык жоболор улантылат. Анткени К.Тыныстанов сөздөрдү бир гана өңүттөн, курамдык түзүлүшү боюнча гана, оболу сенек жана мүчөлөмө сөздөр деп экиге, андан соң мүчөлөмө сөздөрдү уңгу, курама жана улама сөздөр деп үчкө бөлүп классификацияласа, аталган эмгектерде сөздөр тутумуна жана сөз түркүмдөрүнө карай эки өңүттөн классификацияланган. Өзгөчө Ж.Шүкүровдун аталган монографиясында кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн жасалышынын ар тараптан изилдениши, акыйкатта да, өзүнөн кийинки иликтөөлөргө көп жагынан үлгү болору бышык. Андан соң кыргыз тилиндеги негизги сөз түркүмдөрү боюнча диссертациялык иштер (К.Дыйканов, Б.Үмөталиева, С.Кудайбергенов, С.Давлетов, А.Турсунов ж.б.лар) корголуп, иликтөө иштери жүргүзүлүп, бир катар фундаменталдуу монографиялар жана грамматикалар жазылат.

Белгилүү болгондой, кыргыз тил илими орус тил илиминин салтына негизделген жаш илим болуп саналса, арап тил илими өз салты, концепциялары бар байыркы илим болуп саналат. Андыктан бул эки илимдеги илимий түшүнүктөрдү туюнткан терминдердер бири бирине шарттуу түрдө гана эквивалент катары колдонулат. Биз карап жаткан *морфология* илими да арап тилине шарттуу түрдө *сарф* термини аркылуу которулат. Чынында, бул эки илимий түшүнүктүн ортосунда бир топ айырмачылык бар. Алсак, морфологияга кыргыз окумуштуусу И.Абдувалиев: “Морфология – тил илиминин грамматикалык курулушунун алгачкысы. Ал сөздөрдүн түрдүү грамматикалык касиеттерин ачып, ар кандай грамматикалык маанилерди, грамматикалык маани берүүчү каражаттарды изилдеп үйрөтөт” деген түшүндүрмө берсе, сарф илимине арап окумуштуусу Ибн Жинний: «Сөздөрдүн уңгуларын түзгөн тыбыштарга мүчөлөрдү кошуу менен сөздүн тыбыштык түзүлүшүн ар кандай формага салып өзгөртүп, жаңы маанилерди алуу» деп түшүндүрмө берет. Көрүнүп тургандай, арап жана кыргыз тилдеринин морфологиясында өтө олуттуу айырма жатат. Формалары бир түрдөн башка түргө өзгөрбөгөн сөздөр сарф илиминин изилдөө объектиси деп табылбайт. Ал эми кыргыз тилинде морфология сөздөрдү

түркүмдөргө бөлүштүрүп изилдейт. Андыктан арап тилиндеги сарф илиминин изилдөө объектиси тар болуп, морфология түшүнүгүнүн толук эквиваленти боло албайт, анын белгилүү бир бөлүмүн гана чагылдыра алат. Демек, морфология сарфты толук камтыйт, бирок аны толук чагылдыра албайт. Андыктан кыргыз жана арап тилдеринде сөз түркүмдөрү маселеси да бири-биринен кескин айырмаланат. Алсак, арап тилинде сөздөр бул жагынан төмөнкүдөй үч топко гана ажыратылат:

الاسم (*атоочтор*): заттын, сын-сыпаттын, сандын, кыймыл-аракеттердин ж.б. белгилердин атын билдирген сөздөр.

الفعل (*этиштер*): кыймыл-аракеттер менен катар жакты жана чакты билдирген сөздөр.

الحرف (*кызматчы сөздөр*): өз алдынча эч маани билдирбеген, атоочтор же этиштер менен бирге колдонгондо гана кандайдыр бир мааниге ээ болгон сөз.

Ал эми кыргыз тилинде сөз түркүмдөрү жалпы категориялык маанилери боюнча төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

Маани берүүчү же негизги сөз түркүмдөр. Буга зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактоочтор кирет. Булар өз алдынча лексикалык мааниге ээ болуп, сүйлөм мүчөсүнүн кызматын аткарып, кээде өз алдынча сүйлөм да боло ала турган сөздөр болуп саналат.

Өзгөчө сөз түркүмдөрү. Булар сырдык сөздөр менен тууранды сөздөр. Негизги да, кызматчы да, сөз түркүмдөрүнө кошулбаган бул сөздөр кишинин ички сезимин билдирип жана ар кандай табыштарды, көрүнүштөрдү туурап айтылган сөздөр болуп эсептелет.

Кызматчы сөз түркүмдөрү. Булар өз алдынча лексикалык толук мааниге ээ болбойт. Сүйлөмдө сөз менен сөздү, же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып, алардын ортосундагы ар түрдүү карым-катыштарды шарттап турат. Башкача айтканда, лексикалык толук маанилүү сөздөрдөгү кошумча ар түрдүү грамматикалык маанилерди жаратат. Кызматчы сөз түркүмдөрү булар: байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор жана модалдык сөздөр.

Бул эки тилдеги эң чоң айырмачылык андагы сөздөрдүн курамы менен алардын фонетикалык түзүлүшүндө жатат. Арап тилинде сөздөрдүн уңгусу үч же төрт үнсүз фонемадан турат да, ага ар түрдүү үндүү, үнсүз фонемалардын кошулушу аркылуу сөздүн негизи жасалат. Сөздүн негизи жасалып жатканда уңгуга уланган мүчөлөр чачырап, бири уңгунун башында келсе, экинчиси ортосунда же аягында келип, уңгуну да бириндетип бөлүп жиберет. Башкача айтканда, сөздүн уңгусу менен мүчөлөрү бири-биринен ажырагыс болуп сиңип кетет. Андыктан арап окумуштуулары сөз курамын изилдөө үчүн *эль-мизанус-сарфий* (الميزان الصرفي) деп аталган морфологиялык формула ойлоп табышкан. Бул формулада биринчи уңгудагы тыбыш ف, экинчи уңгудагы тыбыш ع, үчүнчү уңгудагы тыбыш ل, эгер сөз төрт уңгудагы тыбыштан турса, төртүнчү тыбыш да ل тамгалары менен белгиленет, ал эми үндүү тыбыштар жана мүчөлөрдүн негизин түзгөн фонемалар болсо өзгөрүүсүз жазылат. Мисалы, (كُتِبَ) *жазды* этиши менен андан жасалган туунду сөздөрдүн формулаларын карап көрөлү:

(كُتِبَ) катаба – *жазды* этишинин формуласы – (فَعَلَ) фа'ала;

(كُتِبَ) каттаба – *жаздырды* этишинин формуласы - (فَعَّلَ) фа'ала;

(اِسْتَكْتَبَ) истактаба – жазгысы келди, формуласы – (اِسْتَفْعَلَ) истаф’ала;
 (مَكْتَبَ) мактаб – жазылган жер этишинин формуласы - (مَفْعَلٌ) маф’ал;
 (كَاتِبَ) катиб – жазуучу этишинин формуласы - (فَاعِلٌ) фаа’ил;
 (مَكْتُوبَ) мактууб – жазылган этишинин формуласы - (مَفْعُولٌ) маф’уул;
 (كِتَابَ) китааб – китеп этишинин формуласы - (فِعَالٌ) фи’аал;
 (كُتِبَ) кутуб – китептер этишинин формуласы – (فُعِلَ) фу’ул.

Ал эми кыргыз тилинде уңгулар экиден бешке чейинки тыбыштардан туруп, ар дайым сөздүн башынан орун алат жана ага оболу сөз жасоочу, андан соң сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганат. Кыргыз тилиндеги сөз уңгуларын муун жана фонетикалык түзүлүшүнө карай төмөнкүдөй типтерге ажыратууга болот:

Муун тиби	Мисалдар
Үндүү+үнсүз	<i>ат, эт, ит, от, иш, аш, өт;</i>
Үндүү+үнсүз+үнсүз	<i>өрт, арт, эрк, үрк, айт, уурт</i>
Үнсүз+үндүү	<i>бу, суу, тоо, жоо, төө, буу, күү;</i>
Үнсүз+үндүү+үнсүз	<i>бак, кут, бер; көз, көк, сел, жер;</i>
Үнсүз+үндүү+үнсүз+үнсүз	<i>түрт, кырк; тарт, серп, корк ж.б.</i>

Арап тили флективдүү тилдердин тобуна киргендиктен, анда уңгу түрүндөгү сөз кездешпейт, ал эми кыргыз тилинде сөз уңгулары да сөз, өзүнчө лексикалык мааниге ээ, негиз менен уңгу форма жактан бири бирине дал келет, уңгу түрүндөгү тубаса этиштер да, зат атоочтор да, сын атоочтор да, сан атоочтор да жана тактоочтор да кеңири учурайт. Мисалы: *жаз, ай, күн, жер, көк, ак, чоң, тар, кең, он, бир, беш, тез, жай, өйдө, төмөн, ж.б.у.с.*

Иштин экинчи бабы “Атооч сөздөрдүн морфологиясы” деп аталып, анда эки тилдеги атооч категориялар, атооч сөздөрдүн түрлөрү, жасалыш жолдору жана өзгөчөлүктөрү менен жалпылык жактары каралат.

Арап тилинде атоочторго таандык жөндөмө, белгилүү-белгисиздик, тек жана сан категориялары мүнөздүү болсо, кыргыз тилине булардын ичинен жөндөмө жана сан категориялары гана мүнөздүү. Бирок булар да бири-биринен өз ара кескин айырмаланат. Алсак, арап тилинде атоочторго тиешелүү үч гана жөндөмө бар. Алар: رفع [рофъ], جر [жар], жана نصب [наб]. Кыргыз тилинде болсо алты жөндөмө бар. Алар: атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөр. Белгилей кетчү нерсе, кыргыз тилинде бардык атоочтор жөндөлөт, арап тилинде болсо атоочтордун айрымдары жөндөлбөйт, жөндөмө мүчө кабыл албайт. Андыктан бул тилдеги атоочтор ушул өзгөчөлүктөрүнө карай сахих жана сахих эмес деп эки топко ажырайт. Сахих атоочтор сахих жана шебих бис-сахих деп эки топко ажыраса, сахих эместер болсо максур, менкус жана мемдуд атоочтор деп үчкө бөлүнөт.

Арап тилинде үндүү тыбыштар менен дайым эле айкаша бербеген айрым үнсүз тыбыштар да бар, аларга ا, ي, و, тыбыштыры кирип, алар *илдет тыбыштар* деп аталат. Бул тыбыштар алдындагы тыбыш үнсүз болсо, үндүү тыбыштар менен айкашып, сөздүн аягында келген учурда жөндөмө мүчөлөрү болуп саналган фатха (ـَ), касра (ـِ) жана дамма (ـُ) үндүү тыбыштарын кабыл алат жана мындай сөздөр *الاسم الشبيه بالصحيح (ал-исмуш-шебих бис-сахих) сахих сымал атоочтор* деп аталат. Мисалы: (الدلو) эд-далву – чака, (الحلو) ал-хулву – таттуу, (الرمي) ар-рамайу – ыргытуу, (المشي) ал-машийу – басуу ж.б.

Эгер бул тыбыштардын алдындагы тыбыштар үндүү болсо, булар созулма үндүү тыбышка өтүп, өзүнөн кийинки үндүү тыбыш менен айкашпай калат. Мындай тыбыштар менен аяктаган сөздөр жөндөмө мүчөлөрүн кабыл албайт жана *الاسم غير الصحيح* (ал-исм гайрис-сахих) *сахих эмес атоочтор* деп аталат. Мисалы: (مصطفى) Мустафаа, (مستشفى) мустаифаа – оорукана, (النادي) Ан-наади – чакырган, (القاضي) Алкаади – сот ж.б.

Атооч сөздүн акыркы тыбышы (ى) – (aa) “алиф-и лазыма”, туруктуу созулма (aa) болгон атоочтор *الاسم المقصور* ал-исм-максуур деп аталат. Мында алифуль-лазыма сөздүн уңгусуна тиешелүү болгондуктан, ал уңгудан ажырабаган туруктуу тыбыш болуп саналат. Жазууда (ى) *йе* тамгасы аркылуу берилсе да, созулма aa болуп окулуп, алифуль-лазыма деп аталат. Максуур деген сөзмө-сөз *жетииштүү эмес* дегенди туюнтат, анткени жөндөмө мүчөлөрүнүн көрсөткүчү болгон (ـ) *фатха*, (ـ) *кесра*, (ـ) *дамма* белгилерин кабыл албайт [الجورى 2004: 1–216]. Бирок буга карабастан багындыруучу сөзгө карап тигил же бул жөндөмөнүн биринде турат деп эсептелет. Мисалы: (موسى) Мустафа (مصطفى) Муса (عيسى) Иса (هذى) худа, туура жол, (ذكرى) зикра – эскерүү, (ملهى) малха – көңүл ачуучу жай.

Акыркы тыбышы (ى) -и “йаа’ лазыма”, созулма (ии) болгон атоочтор *الاسم المنقوص* ал-исм-манкуус деп аталат. Манкуус сөзмө-сөз *кемтик* дегенди билдирет. Булардын минтип аталыш себеби табыш жөндөмөнүн мүчөсү фатханы гана кабыл алат. Мисалы: (المحامى) Альмухамийа – адвокат, (القاضى) алькадийа – сот, (النادى) альмунадийа – чакырган, (الباغى) альбагийа – зөөкүр ж.б. Ал эми атооч, илик жөндөмө мүчөлөрү (ـ) *кесра* жана (ـ) *дамма* белгилерин кабыл албайт, бирок буга карабастан алар багындыруучу сөзгө же сүйлөмдө ээлеген ордуна жараша бул жөндөмөлөрдүн биринде турат деп эсептелет. Мисалы: (المحامى) альмухаами, (القاضى) алькооди, (النادى) альмунаади, (الباغى) альбаагии ж.б.

Акыркы тыбышы (ء) *хамза* болгон жана акыркыдан мурункусу (ا) “созулма алиф”, созулма (aa) болгон атоочтор *الاسم الممدود* ал-исм-мемдуд деп аталат. Мисалы: (سماء) семаа’ – асман, (ماء) маа’ – су, (بناء) бинаа’ – имарат, (شتاء) шитаа’ – кыш, (حمراء) хамраа’ – кызыл ж.б. Мамдууд сөзмө-сөз “созулган” дегенди билдирет. Бул сөздөрдүн минтип аталыш себеби акыркыдан мурунку тыбыштын (ا) “созулма алиф” же созулма (aa) болушу менен шартталат.

Ал эми уңгунун же негиздин акыркы тыбышы илдет тыбыш болбогон жана жөндөмө мүчөлөрү болгон фатха (ـ), кесра (ـ) жана дамма (ـ) аракеттерин толук кабыл алган атоочтор *الاسم الصحيح* ал-исм-сахих деп аталат. Мисалы: (الرجل - الرجل - الرجل) эр-ражулу, эр-ражула, эр-ражули – киши, (الطفل - الطفل - الطفل) эт-тыфлу, эт-тыфла, эт-тыфли – бөбөк.

Атооч сөздөр сүйлөм ичинде субъект белгилүү болсо, белгилүү абалда, белгисиз болсо белгисиз абалда колдонулат. Биздин оюбузча, белгилүүлүк мааниси ар бир тилде бар, бирок аны туюнтуучу атайын грамматикалык каражат тил аттуунун баарында эле кездеше бербейт.

Белгилүүлүк категориясы артиклдин жардамы менен туюндурулат. Арап тили да белгилүү-белгисиздик категориясына ээ болгон тилдердин катарына

кирет. Кыргыз тилинде белгилүү-белгисиз артиклдер жок болгондуктан, атоочторго мүнөздүү мындай грамматикалык категория да жок.

Белгилүү, конкреттүү бир нерсени атап көрсөткөн атооч *белгилүү атооч* (الاسم المعرفة) болуп саналат. Бул атоочтор арап тилинде *ал-марифе* же *ал-муарраф* деп аталат. Мисалы: *Али, Ахмет, бул, тигил* сыяктуу атоочтор - марифе атоочтор. Анткени алар жалпы эмес, конкреттүү нерселерге карата гана колдонулат.

Арап тилинде белгилүү атооч сөздөрдүн бир нече түрү бар. Алар төмөнкүлөр:

1. *Артикль аркылуу белгилүү деп саналган атоочтор*. Жалпы аттардын дээрлик бардыгы түпкүлүгүндө белгисиз болуп, бирок (ال) артикли улангандан кийин белгилүү болуп саналат. Мисалы: (قلم) *калам калем*, (كتاب) *китааб китеп*, (رجل) *ражул киши*, (طفل) *тыфл бөбөк* сөздөрүндө белгилүү артикль жок. Ошондуктан алар *кандайдыр бир калем, кандайдыр бир китеп, кандайдыр бир киши* жана *кандайдыр бир бөбөк* дегенди туюнтат. Эгер бул сөздөрдүн башына (ال) белгилүү артикли уланса, анда бул сөздөр (القلم) *ал-калем конкреттүү бир калемди*, (الكتاب) *ал-китааб конкреттүү бир китепти*, (الرجل) *ар-ражуль конкреттүү бир кишини*, (الطفل) *ат-тыфл конкреттүү бир бөбөктү* туюнтуп калат.

2. *Жактама ат атоочтор*. Белгилүү атооч сөздөрдүн экинчи түрү жактама ат атоочтор болуп саналат. Ат атооч сөздөр башка сөз түркүмдөрүнүн ордуна колдонулса, жактама ат атоочтор сүйлөөчү, тындоочу жана сөзгө катышпаган тараптардын ордуна колдонулат. Мисалы: (أنا) *ана мен*, (نحن) *нахну биз*, (أنت) *анта сен*, (أنتم) *антум сиз*, (هو) *хува ал*, (هم) *хум алар*, (هما) *хума ал экөө*, (أنتما) *антума силер экөөңөр* ж.б.

3. *Шилтеме ат атоочтор*. Шилтеме ат атоочтор бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү бөлүп көрсөтөт. Алар да марифе атоочторго кирет. Мисалы: (هذا) *хаза бул*, (ذلك) *залике тигил*, (هؤلاء) *ха'улаи булар* ж.б.

4. *Катыштык ат атоочтор*. Өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болбогон, сүйлөмдөрдү заттын белгиси катары көрсөтүү үчүн колдонулган ат атоочтор *катыштык ат атоочтор* деп аталат.

Катыштык ат атоочторго төмөнкүлөр кирет: (الذي) *аллази*, (الذان) *аллазаани*, (الذين) *аллазиина*, (التي) *аллати*, (اللтан) *аллатаани*, (اللاتي) *аллаати*, (ما) *маа*, (من) *ман*.

Кыргыз тилинде ат атооч сөздөрдүн бул түрү жок болгондуктан, булардын кыргызча так эквиваленттери да жок. Андыктан булар аркылуу уюшулган багыныңкы сүйлөмдөрдү атооч түрмөктөр менен гана которууга болот. Мисалы: *الرجل الذي يقرأ الجريدة معلما* - *Гезит окуп жаткан киши - биздин мугалимибиз*.

Катыштык ат атоочтор ар дайым белгилүү болуп саналгандыктан, булар аркылуу аныкталган зат атоочтор да белгилүү болууга тийиш.

5. *Изафет аркылуу белгилүү болуп саналган атоочтор*. Эки атооч сөздүн таандык мааниде байланышы изафет деп аталат. Башкача айтканда, изафет – бул таандык байланыштагы сөз айкашы. Бул сөз тизмегинин багындыруучу түгөйүнө белгилүү да, белгисиз да артикль уланбайт. Андыктан ал багыныңкы түгөйү

белгилүү абалда турса, белгилүү, белгисиз абалда турса, белгисиз болуп эсептелет.

Мисалы: كتاب التاريخ (китабут тарих) *тарых китеби*. Келтирилген мисалда التاريخ (тарих) сөзү белгилүү болгондуктан, كتاب (китааб) сөзү да белгилүү болуп саналат.

6. *Каратма сөздөр*. Сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун кимге, эмнеге багытталганын, же арналганын билдирүүчү сөздөр, же сөз тизмектери каратма сөз деп аталат. Арап тилинде каратма сөздөр дээрлик ар дайым: (يا – أی – هيا – أ) деген сырдык сөздөр менен башталат жана конкреттүү бир адамга же нерсеге карата айтылган каратма сөз жана жалпы адамга же нерсеге карата айтылган каратма сөз деп экиге топко бөлүнөт. Булардын биринчи тобу ар дайым белгилүү абалда, ал эми экинчи тобундагылар белгисиз абалда турат деп эсептелет. Мисалы: (يا رجل) *йа ражуль! Эй, адам!* каратма сөзү аркылуу конкреттүү бир адамга кайрылса, رجل *адам* сөзү белгилүү, ал эми жалпы адамзатына кайрылса, белгисиз болуп саналат.

7. *Энчилүү аттар*. Энчилүү аттарга адамдын, жер-суулардын, мекеменин, чыгарманын, гезит-журналдардын, планета-жылдыздардын ж.б. аттары кирет жана баары белгилүү болуп саналат.

Конкреттүү эмес, жалпы аттарды туюндуруу үчүн колдонулган атоочтор белгисиз абалдагы сөздөр болуп саналат жана алар арапча النكرة *некра* деп аталат.

Арап тилинде бул категориядагы сөздөргө жөндөмө мүчөлөрүнөн кийин келген [н] үнсүз тыбышынан турган “танвин” деген белгисиз артикль уланат. Танвин үндүү тыбыштар сыяктуу жазууда тамгалар менен эмес “характертер” аркылуу берилет.

Мисалы:

دار	дару <u>н</u>	(бир) үй
أحد	эхаду <u>н</u>	(кайсы) бирөө
بهيمة	бехимату <u>н</u>	(бир) жаныбар

Кыргыз тилинде арап тилиндегидей атооч сөздөрдүн белгилүү-белгисиздик категориясы жок. Бирок алар кепте белгилүү жана белгисиз абалда колдонулат. Мисалы: *Кечээ дүкөндөн китеп сатып алдым. Китеп абдан кызык экен.* Бул мисалдын биринчи сүйлөмүндөгү *китеп* деген сөз белгисиз абалда колдонулуп, кандайдыр бир *китеп* дегенди туюнтат. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү *китеп* деген сөз алдыңкы сүйлөм аркылуу белгилүү болуп, жалпы атты эмес, конкреттүү нерсени көрсөттү.

Кыргыз тилинде табыш жөндөмөнүн мүчөсү кээде кыскарып да, кээде кыскарбай да ачык айтылат. Бизче, тилдеги бул көрүнүш сөздүн ушул белгилүү-белгисиздик абалы менен байланыштуу. Башкача айтканда, табыш жөндөмөдө турган сөз белгисиз абалда болсо, анын жөндөмө мүчөсү кыскарып кетет, ал эми белгилүү абалда болсо, жөндөмө мүчөсү кыскарбай колдонулат. Буга далил катары төмөнкү мисалды карап көрөлү: *Апенди жолдо баратып саат таап алат. Саатты колуна алып тыңшаса, чык-чык деген үн чыгат.*

Бул мисалда биринчи сүйлөмдөгү *саат* сөзү кандайдыр бир *саат* дегенди туюнтуп белгисиз абалда колдонулат да, жөндөмө мүчө кыскарып айтылат. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү *саат* сөзү алдыңкы сүйлөм аркылуу белгилүү болуп, кандайдыр бир нерсени эмес, апенди таап алган конкреттүү бир саатты туюнтту. Андыктан анда жөндөмө мүчө кыскарбай колдонулду.

Тек категориясы да бардык тилдерге бирдей таандык универсал көрүнүш эмес. Андыктан ал кээ бир тилдерде бар, кээ бирлеринде жок. Арап тилинде сөздөр бул категория боюнча *музаккар* (مذكر) *эркек тек* жана *му'аннас* (مؤنث) *эпчи тек* (терминдер - проф. Т.Садыковдуку) болуп экиге бөлүнөт.

Эпчи текке таандык болгон, же болбосо аягы эпчи текке таандык мүчөлөр менен аяктаган сөздөр *му'аннас* болуп саналат. Мисалы:

أخت	(ухт)	سىڭدى	نظارة	(наззара)	көзайнек
بنت	(бинт)	кыз	منضدة	(миндаде)	стол
عمة	(амма)	эже	نافذة	(нафизе)	терезе
خالة	(хоола)	таеже	ملقعة	(милака)	кашлык

Арап тилинде эпчи тектеги сөздөр дагы үч топко ажырайт: 1) формасы; 2) мааниси; 3) колдонулушу боюнча бул текке таандык болгон сөздөр.

Белгилүү бир мүчө же морфологиялык белгилер аркылуу эпчи текке таандык болсо, формасы боюнча алар эпчи тектеги сөздөр болуп саналат. Эпчи тектин мүчөлөрүнө төмөнкүлөр кирет:

Таа' марбуута (التاء المربوطة). Бул - эпчи тектин эң башкы мүчөсү, (ة) же (ة) түрүндө жазылып, көбүнчө [a] болуп окулат. Эгер бул мүчө уланган сөз васл болуп кийинки сөз менен бириктирилип айтылса, анда [m] болуп окулат:

Музаккар			Му'аннас		
نظيف	назыыф	Таза	نظيفة	назыыфа	таза
قط	кыт	мышык (эркек)	قطعة	кытта	мышык (ургачы)
مؤمن	му'мин	момун (эркек)	مؤمنة	му'мина	момун (аял)

Алиф та'нис мамдууда (ألف التائيث الممدودة). Атооч сөздөрдүн аягына уланып, алардын эпчи текке таандык экенин көрсөткөн (اء-) [aa'] мүчөсү алиф та'нис мамдууда деп аталат. Бул мүчө көбүнчө сын атоочторго уланып, [فعلاء] формасы аркылуу, ал эми булардын эркек теги [أفعل] формасы аркылуу жасалат. Мисалы:

Эркек тек			Эпчи тек		
أحمر	ахмар	кызыл	حمرء	хамрааа'	кызыл
أحور	ахвар	кара көз	حورء	хавраа'	кара көз
اعرج	а'раж	аксак	عرجاء	аржаа'	аксак

Кээде, сөздүн акырындагы [و] жана [ي] тыбыштары созулма [aa] алифтен кийин келсе, тыбыштык өзгөрүүгө учурап, хамзага, [ء] тыбышына өтүп кетет. Натыйжада, мындай тыбыштык өзгөрүүгө учураган сөздүн аягы алиф та'нис мамдууда менен формасы боюнча дал келип калат. Бирок алар эпчи текке таандык саналбайт. Мисалы:

بناء	бинаа'	имарат
صفا	сафаа'	тазалык

Алиф максуура (الألف المقصورة). Атооч сөздөрдүн аягындагы [ىَ-] түрүндө жазылган [аа] тыбышы алиф максуура (сөзмө-сөз: кыскарган алиф) деп аталат. Бул да жогоркудай айрым сөздөрдө жөн гана тыбыш катары колдонулса, айрымдарында эпчи тектин мүчөсү катары колдонулат. Алиф максуура уланган төмөнкү сөздөр эпчи текке таандык болуп саналат: (عطشى) *атиша* – суусаган (аял). Бул сөздүн эркек теги - (عطشان) *атишаан*.

Эпчи тектин бул мүчөлөрүнүн айрымдары эркектерге таандык адам аттарында да кездешет жана алар арап тил илиминде [المؤنث اللفظي] [альму'аннас аллафзый] – *эпчи тек формасындагы сөздөр* деп аталат. Мисалы: (معاوية) *Му'авийа*, (زكرياء) *Зекерийа*, (خليفة) *халифа*, (حمزة) *Хамза*, (طلحة) *Талха*.

Ал эми мааниси боюнча эпчи текке таандык болгон атоочторго төмөнкүлөр кирет: 1) Аялдардын энчилүү аттары: (مريم) *Мерйем*, (زينب) *Зейнеп*, (سعاد) *Суад*, (هند) *Хинд ж.б.*; аялдарды билдирген зат атоочтор: (أخت) *ухт* – сиңди, (أم) *ум* – апа, (بنت) *бинт* – кыз.

Колдонулушу боюнча эпчи текке таандык сөздөр арап тил илиминде [المؤنث السماعي] [альму'аннас сима'ий] *стандарт эмес эпчи тек* деп аталат да, аларга төмөнкүлөр кирет: 1) жуптуу дене органдары: (أذن) *узун* – кулак, (رجل) *рижл* – бут, (عين) *айн* – көз; 2) өлкө, шаар жана уруулардын аттары: (تركيا) *Түркийе*, (بيشكاك) *Бишкек*, (قریش) *Курейш ж.б.*; 3) шамал, от же болбосо, оттун башка аттары: (نار) *нар* – от, (سعير) *саир* – чоң от, (ريح) *рых* – шамал, (دبور) *дубур* – батыштан келган шамал; 4) жандуу, бирок ойлоо жөндөмүнө ээ болбогон зат атоочтор: (غنم) *ганам* – кой баласы, козу, (حمام) *хамам* – көгүчкөн, (إبل) *ибил* – төө; 5) (شمس) *шамс* – күн, (نفس) *нафс* – жан, (حرب) *харб* – согуш ж.б.у.с. сөздөр.

Ал эми бул айтылгандардан эпчи тектин мүчөсү уланбаган, же эпчи текти билдирбеген, же болбосо араптар эпчи тек деп колдонууну салт кылып албаган сөздөрдөн сырткаркы атооч сөздөрдүн баары эркек текке таандык болуп саналат. Андыктан алардын музаккар болгонун көрсөтүү үчүн өзгөчө белгинин кереги жок.

Арап тилинде сейрек болсо да аягына эпчи тектин мүчөсү уланбаган, бирок музаккар да, му'аннас да катары колдонулган сөздөр бар. Аларга төмөнкүлөр кирет:

كبد	кибд	боор	سما	самаа'	асман
سوق	сук	базар	حال	хаал	абал
طريق	тарык	жол	سكين	сиккиин	бычак
عنق	унук	моюн	سلاح	силаах	курал

Жогоруда сөз кылганыбыздай, кыргыз тилинде тек категориясы жок. Андыктан кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринде эркек жана эпчи тектери бири биринен төмөнкүдөй лексикалык жолдор аркылуу айырмаланып берилет:

1) адамдарга тиешелүү зат атооч сөздөрдүн алдына тегин билдирген атоочторду коюу аркылуу: *эркек бала, кыз бала, эркек врач, аял врач ж.б.*;

2) тууганчылыкты билдирүүдө тектерин айырмалаган атайын сөздөрдү колдонуу аркылуу: *ана, ата, уул, кыз, эже, ага, келин, балдыз, аял, күйөө, кайын эне, кайын ата, тайке, таеже, абысын ж.б.*;

3) жаныбарлардын аттарынын алдына *эркек, ургачы* сөздөрүн коюу аркылуу: *эркек арстан, ургачы арстан, эркек жолборс, ургачы жолборс, эркек мышык, ургачы мышык*;

4) жаныбарлардын тектерин билдирген атайын сөздөрдү колдонуу аркылуу: *кой - кочкор, эчки - теке, бука - уй, тоок - короз, бээ – айгыр, дөбөт – канчык, буура – боз инген, доңуз – каман*.

Сан категориясы бардык тилдерге таандык болгон универсализмдерге кирет. Бирок мында да эки тилдин ортосунда айырмачылык бар. Арап тилиндеги атоочтор сан категориясы боюнча жекелик, экилик, көптүк деп үчкө бөлүнсө, кыргыз тилинде алар жекелик, көптүк деген экиге гана бөлүнөт.

Арап тилиндеги атоочтун көптүк саны бүтүн, сынык деп эки түргө, бүтүн көптүк сан эркек, эпчи тек деп эки топко, ал эми сынык көптүк сан көпчүлүктү билдирген, азчылыкты билдирген жана көптүктүн көптүгүн билдирген деген топторго ажыраса, кыргыз тилинде алардын мындай көп түрдүүлүгү кездешпейт.

Атоочтор бул эки тилде тең курамына карай: тубаса жана туунду болуп эки топко ажыратылат. Арап тилинде тубаса атоочтор *конкретүү жана абстрактуу атоочтор*, ал эми конкретүү атоочтор жалпы жана энчилүү аттар болуп бөлүнөт. Абстрактуу атоочторго окуу, түшүнүү, ой жүгүртүү, жазма, отурум адилеттүүлүк, эр жүрөктүк, тууралык, эгемендик, адамгерчилик, акыл ж.б.у.с. түшүнүктөр кирип, булар *المصدر* деп аталат жана арап окумуштуулары буларды этиштердин жана этиштен жасалган бардык сөздөрдүн негизи катары кабыл алышат. Келтирилген мисалдардан байкалгандай, бул атоочтордун негизги бөлүгүн кыймыл-атоочтор түзөт. Демек, кыймыл-атоочтор кыргыз тилинде этиштердин бир формасы катары каралса, арап тилинде атоочтордун бир түрү катары каралат. Туунду атоочторго атоочтор, сын атоочтор, мезгилди, орунду, курал жана идиш аттарын билдирген зат атоочтор кирет. Кыргыз тилинде болсо бул сөз түркүмдөгү сөздөрдүн баары туунду болуп эсептелбейт: кээ бирлери туунду болсо, кээ бирлери тубаса. Ошондой эле мында өзгөчө белгилей кетчү нерсе, атоочтор кыргыз тилинде этиштердин бир формасы катары каралса, арап тилинде атоочтордун бир түрү катары каралат.

Иштин үчүнчү бабы “Этиш сөздөрдүн морфологиясы” деп аталып, анда этиш сөздөрдүн классификациясы, категориялары боюнча өзгөрүшү жана эки тилдеги этиштердин жалпылык жана өзгөчөлүк жактары каралат.

Арап жана кыргыз тилиндеги этиштер бири-биринен кээ бир өңүттөрү боюнча жалпылыкка ээ болсо, кээ бир өңүттөрү боюнча кескин айырмаланып турат.

Алсак, арап тилинде этиштер чакка карай *الفعل الماضي* [альфиьлул-маади] (*өткөн чак*), *الفعل المضارع* [альфиьлул-мудаариь] (*учур-келер чак*) жана *فعل الأمر* [фиьлул-амр] (*буйрук этиши*) деген үч түргө; структуралык түзүлүшүнө карай

الفعل المجرد [альфиълул-мужаррад] (*тубаса этиш*) жана الفعل المزيد [альфиълул-мазиид] (*туунду этиш*); уңгунун түрүнө карай الفعل الصحيح [альфиълус-сахиих] (*туура этиш*) жана الفعل المعتل [альфиълул-муътал] (*илдет этиш*); толуктоочторунун түрлөрүнө карай الفعل المتعد [альфиълул-мутаъадди] (*өтмө этиш*) жана الفعل اللازم [альфиълул-лаазим] (*өтпөс этиш*); ал эми өзгөрүшү жана өзгөрбөшүнө карай الفعل الجامد [альфиълул-жаамид] (*өзгөрбөс этиш*) жана الفعل المتصرف [альфиълул-мутасаррыф] (*өзгөргөн этиш*) деген түрлөргө бөлүнөт. Ал эми кыргыз тилинде этиштер чакка карай өткөн чак, учур чак жана келер чак; структуралык түзүлүшүнө карай тубаса жана туунду; толуктоочко карай өтмө жана өтпөс болуп бөлүнөт. Ошондой эле ал мамиле жана ыңгай категорияларына да ээ.

Арап тилинде кеп агымында و، ي деген үч үнсүз тыбыш илдет тыбыш деп аталып, үндүүлөрдүн таасири астында ар түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт. Андыктан уңгуда ушул үч тыбыштын бири болгон этиштер الفعل المعتل *илдет же туура эмес этиштер* деп, болбогондору الفعل الصحيح *туура этиштер* деп аталат. Туура этиштер өз алдынча төмөнкү үч топко ажырайт:

1. الفعل السالم (*таза этиштер*). Булардын мындай аталышынын себеби – булар жакталганда жана өзгөргөндө уңгудагы тыбыштары эч кандай өзгөрүүгө учурабайт. Мисалы: يكتب - يكتب - اكتب;

2. الفعل المهموز (*хамза этиштер*). Булардын да уңгудагы тыбыштары жакталганда жана өзгөргөндө эч кандай өзгөрүүгө учурабайт, бирок уңгудагы тыбышы болгон хамзанын жазылыш формасы өзгөрүүгө учурайт. Мисалы: - - - قرأوا - يقرؤ - يقرؤ.

3. الفعل المضاعف (*шадда этиштер*). Буларга экинчи жана үчүнчү уңгудагы тыбыштары бирдей үнсүз тыбыш болгон этиштер кирет жана булар жакталып-өзгөргөндө бул бирдей тыбыштар биригип, ассимилизацияланып, кетсе, кээде ажырайт. Мисалы: دل - دللنا - يدلل.

Туура эмес этиштер да өз алдынча төмөнкүдөй беш топко бөлүнөт:

الفعل المثال (*туура сымал этиштер*). Буларга биринчи уңгудагы тыбышы илдет тыбыштардан болгон этиштер кирет жана көбүнчөсү таза этиштердей өзгөрүп жакталып, кээде гана формасын өзгөртөт. Мисалы: وقف - يقف - واقف.

الفعل الأجوف (*бош этиштер*). Буларга уңгунун ортоңку тыбышы илдет тыбыштардан болгон этиштер кирет жана бул тыбыш, этиш өзгөрүп жакталганда, ар кандай өзгөрүүлөргө учурап турат. Мисалы: قال - يقول - قل.

الفعل الناقص (*кемтик этиштер*) Буларга акыркы уңгудагы тыбышы илдет тыбыштардан болгон этиштер кирет жана бул тыбыш да, этиш өзгөрүп жакталганда, ар кандай өзгөрүүлөргө учурап турат. Мисалы: دعا - يدعو - ادع، رمى - رمى - ارم.

الفعل اللفيف المقرون (*илдет тыбыштары бириккен этиш*). Буларга ортоңку жана акыркы уңгудагы тыбыштары илдет тыбыштардан болгон этиштер кирет жана этиш өзгөрүп жакталганда, бул тыбыштардын акыркысы гана өзгөрүүгө учурап, ортоңкусу таза тыбыштардай колдонулат. Мисалы: طوى - يطوي - اظو.

Уңгудагы тыбыштардан гана туруп, курамында форма жасоочу мүчөлөр болбогон этиштер **الفعل المجرد** тубаса, ал эми курамында форма жасоочу мүчөлөр болсо, **الفعل المزيد** туунду этиштер деп аталат. Тубаса этиштер **الفعل الثلاثي** үч тыбыштык жана **الفعل الرباعي** төрт тыбыштык этиштер деп эки топко бөлүнөт. Үч тыбыштык этиштердин **فَعَلَ**, **تَفَعَّلَ**, **أَفْعَلَ**, **فَاعَلَ**, **افْتَعَلَ**, **افْعَلَ**, **تَفَاعَلَ**, **اسْتَفْعَلَ**, **افْعَوْا**, **افْعَوْا** деген он эки форма жасоочу формулалар аркылуу уюшулган, төрт тыбыштык этиштердин **تَفَعَّلَ**, **افْعَلَّ**, **افْعَلَّلَ** деген үч форма жасоочу формулалар аркылуу жасалган туунду формалары бар. Кыргыз тилинде болсо тубаса этиштер жалаң уңгудан гана туруп, туунду этиштер морфологиялык жана синтаксистик эки жол менен жасалат. Куранды мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган этиштер морфологиялык жол менен жасалган туунду этиштер болуп саналат.

Арап тилинде бардык эле этиштер чак боюнча өзгөрө бербейт. Ушуга ылайык алар: 1) **الفعل الجامد** [аль-фиълул-жаамид] чак боюнча өзгөрбөгөн этиш; 2) **الفعل المتصرف** [аль-фиълул-жаамид] чак боюнча өзгөргөн этиш деп эки топко ажыратылат. Биринчи топтогу этиштердин айрымдары өткөн чакта, айрымдары учур-келер чакта, айрымдары болсо буйрук ыңгай формасында гана колдонулат.

Кыргыз тилиндеги этиштерде бул өзгөчөлүк кездешпейт.

Кыскача корутунду. Кыргыз жана арап тилдери - генетикалык жактан да, типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча да жана изилдөө салты боюнча да бири-биринен кескин айырмаланган тилдер.

Эки тилдин салыштырма морфологиясын иштеп чыгууда төмөнкүдөй натыйжалар алынды:

Арап тилинде сөздүн уңгусу үч, же төрт үнсүз тыбыштан туруп, кепте өз алдынча сөз катары колдонулбаса, кыргыз тилинде сөздүн уңгусу муундун алты тибинен туруп, өз алдынча сөз катары колдонат.

Арап тилинде уңгу этиш өткөн чак III жак жекелик сан формасында келип, учур-келер чак, буйрук этиш формалары мүчөлөр аркылуу уюшулса, кыргыз тилинде уңгу этиш жекелик сан буйрук ыңгай формасында келет.

Арап тилинде сөздөр атоочтор, этиштер жана кызматчы сөздөр болуп үч түркүмгө жиктелсе, кыргыз тилинде маани берүүчү сөз түркүмдөрү, өзгөчө сөз түркүмдөрү, кызматчы сөз түркүмдөрү болуп дагы үч түркүмгө жана андан ары дагы майда түркүмдөргө жиктелет.

Арап тилинде атоочторго таандык, жөндөмө, тек, сан, белгилүү-белгисиздик категориялары мүнөздүү болсо, кыргыз тилине таандык, жөндөмө жана сан категориялары мүнөздүү.

Арап тилинде үч гана жөндөмө болсо, кыргыз тилинде алардын саны алтоо.

Арап тилинде сан категориясы жекелик, экилик жана көптүк санды камтыса, кыргыз тилинде жекелик жана көптүк санды гана камтыйт.

Арап жана кыргыз тилдериндеги этиштер бир жагынан жалпылыкка ээ болсо, башка бир жагынан кескин айырмаланат.

Арап тилиндеги этиштер чакка карай өткөн чак, учур-келер чак жана буйрук этиш, түзүлүшүнө карай тубаса жана туунду этиш, уңгуга карай туура

жана илдет этиш, толуктоочко карай өтмө жана өтпөс этиш, өзгөрүп-өзгөрбөшүнө карай өзгөрбөс жана өзгөрмө этиш болуп бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги этиштер чакка карай өткөн чак, учур чак жана келер чак, түзүлүшүнө карай тубаса жана туунду, толуктоочко карай өтмө жана өтпөс болуп бөлүнөт, мамиле жана ыңгай категориялары боюнча өзгөрөт.

Ошентип, бул диссертациялык изилдөө ишин улантуу аркылуу арап жана кыргыз тилдериндеги негизги жана кызматчы сөздөрдүн морфологиясын, фонетикасы менен лексикасын, сөз жасамы менен синтаксисин тилдин эң жогорку деңгели болгон жандуу текст-дискурстун глобалдык контекстинен карап, аталган тармактардын өзгөчөлүктөрүн тереңден териштирүү керек экендигин, мунун натыйжасында эки башка тарыхый-маданий шартта өнүккөн жана чыгыш теги жана типологиялык түзүлүшү боюнча ар башка системага жаткан эки тилдин ортосундагы жалпылык жана айырмачылыктарды ачып берүүгө жана мунун натыйжасында эки тилдин салыштырма-типологиялык грамматикасын иштеп чыгууга болорун биздин кандидаттык иш ачык көрсөттү. Бул, алибетте, болчок изилдөөлөрдүн объекти экендиги талашсыз.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү басылмаларда чагылдырылды:

1. Место арабского в семье семитских языков. [текст] / М.Аксой // Международный научный журнал “Инновационная наука”. Уфа: Аэтерна, № 5, часть 3, 2016, с. 78-81.

2. О способах выражения признаков рода в арабском и турецком языках. [текст] / М.Аксой // Международный научный журнал “Инновационная наука”. Уфа: Аэтерна, № 5, часть 3, 2016, с. 74-78.

3. Араб жана түрк элдеринин кыскача тарыхы жана дүйнө тилдеринин арасындагы ээлеген орду. [текст] / М.Аксой // БГУ жарчысы, №1 (31), 2015, с. 60-63.

4. Араб тилиндеги белгилүүлүк жана белгисиздик категориясы. [текст] / М.Аксой // Кыргыз тили жана адабияты. №27, 2015, 46-47-б

5. Араб жана кыргыз тилиндеги сөздөрдүн курамы жана алардын фонетикалык түзүлүшү. [текст] / М.Аксой // БГУ жарчысы, №1 (27), 2014, 175-178-б.

6. Nesneye ihtiyaç duyup duymaması bakımından filler (Объекти талап кылып-кылбоо өнүтүнөн этиштер). [текст] / М.Аксой // Alatoo Academic Studies, No. 1, 2010, p. 129-136.

7. Об этапах формирования и развития арабского языка. [текст] / М.Аксой // Alatoo Academic Studies, No. 1, 2009, p. 91-94.

8. Место арабского в семье семитских языков и его особенности. [текст] / М.Аксой // БГУ жарчысы, №1 (14), 2009, с. 147-148.

Аксой Мустафанын «Арап жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясынын негиздери» аттуу темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштарма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: араб тили, кыргыз тили, салыштырма морфология, негиздери, сөз түркүмдөрү, грамматикалык категориялар, атооч сөздүн морфологиясы, этиш сөздүн морфологиясы, типологиялык өзгөчөлүктөрү, окшоштуктар жана айырмачылыктар.

Изилдөөнүн объекти: арап жана кыргыз тилдеринин морфологиялык базасы.

Изилдөөнүн предмети: арап жана кыргыз тилдериндеги морфологиялык категориялар жана аларды туюнтуучу каражаттар.

Иштин максаты: арап жана кыргыз тилдеринин морфологиялык негиздерин салыштырып изилдөө жана эки тилдеги жалпылык менен айырмачылыктарды ачып көрсөтүү.

Изилдөө методдору: тилдик фактыларды сыпаттоо, салыштыруу, типтештирүү, которуу, анализ, синтез, жалпылаштыруу, салыштырма-типологиялык методдор, теориялык көз караштарды талдоо ыкмалары.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары: араб жана кыргыз морфологиясынын алгач ирет салыштырылып изилдениши, эки тилдеги сөздөрдүн, курамдык бөлүктөрүнүн, жасалуу, өзгөрүү жолдорунун; түркүмдөштүрүү принциптеринин иликтениши, морфологиялык категориялар менен аларды туюнтуучу каражаттардын салыштырылышы, функционалдык шайкештиктердин аныкталышы, эки тилдин ортосундагы генетикалык жана типологиялык өзгөчөлүктөрдүн иликтениши, жалпылык менен айырмачылыктардын ачып көрсөтүлүшү.

Иштин илимий жаңылыгы: алгач ирет тектеш эмес араб жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясынын негизинин түптөлүшү, атооч жана этиш сөздөрдүн морфологиялык категориялары менен аларды туюнтуучу каражаттарынын иликтениши, эки тилдин ортосундагы функционалдык шайкештиктердин, окшоштук менен айырмачылыктардын аныкталышы.

Иштин колдонуу чөйрөсү: изилдөөдөн алынган натыйжа-тыянактарды араб жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы, морфологиясы, сөз жасамы өндүү лекциялык курстарды жана практикалык сабактарды өтүүдө, ошондой эле араб жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы боюнча окуулукулары жана окуу куралдарын түзүүдө кенири пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мустафа Аксой на тему: «**Основы сопоставительной морфологии арабского и кыргызского языков**», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности: 10.02.20 сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: *арабский язык, кыргызский язык, сопоставительная морфология, основы, части речи, грамматические категории, морфология именных слов, морфология глагольных слов, типологические особенности, сходства и различия.*

Объект исследования: объектом исследования является морфологическая база арабского и кыргызского языков.

Предмет исследования: предметом исследования являются морфологические категории и средства их выражения в арабском и кыргызском языках.

Цель исследования: сопоставительное изучение морфологических основ арабского и кыргызского языков и выявление их сходств и различий.

Методы исследования: методы сопоставительно-типологического описания, сравнения, анализа, синтеза, типизации, обобщения, перевода лингвистических фактов, приемы разбора теоретических концепций.

Основные результаты исследования: впервые осуществлен сопоставительный анализ морфологических основ арабского и кыргызского языков, изучены структура слов, принципы их деления на части речи, способы их реляционного изменения и деривационного образования, произведен сопоставительный анализ морфологических категорий и способов их выражения в именных и глагольных словоформах, выявлены функциональные соответствия, черты сходства и различия морфологии арабского и кыргызского языков.

Научная новизна исследовательской работы: впервые построены основы сопоставительной морфологии арабского и кыргызского языков, изучены особенности морфологических категорий и способов их выражения в именных и глагольных словоформах, а также выявлены функциональные соответствия, сходства и различия этих языков в этих сферах.

Область применения: результаты работы могут быть использованы при чтении лекционных курсов по сопоставительной типологии, морфологии, морфемики и словообразованию арабского и кыргызского языков, а также при составлении учебных пособий и учебников по сопоставительной морфологии арабского и кыргызского языков.

ABSTRACT

of the dissertation by Mustafa Aksoy on the theme: «**Basics of comparative morphology of Arabic and Kyrgyz languages**», presented for the degree of candidate of philological Sciences on the specialty 10.02.20 - comparative-historical, typological and contrastive linguistics.

Key words: *Arabic language, Kyrgyz language, contrastive morphology, bases, parts of speech, grammatical categories, morphology of nominal words, morphology of verbal words, typological features, similarities and differences.*

The object of research: the object of study is the morphological base of the Arabic and Kyrgyz languages.

Subject of research: morphological categories and means of their expression in the Arabic and Kyrgyz languages.

Purpose of research: comparative study of the morphological foundations of the Arabic and Kyrgyz languages and identification of their similarities and differences.

Research methods: methods of comparative-typological description, comparison, analysis, synthesis, typing, generalization, translation of linguistic facts, methods of analysis of theoretical concepts.

The main results of the study: for the first time a comparative analysis of the morphological foundations of the Arabic and Kyrgyz languages, studied the structure of words, the principles of their division into parts of speech, ways of their relational changes and derivational education, made a comparative analysis of morphological categories and ways of their expression in nominal and verbal word forms, identified functional matches, similarities and differences in the morphology of the Arabic and Kyrgyz languages.

The scientific novelty of the research: for the first time the bases of comparative morphology of the Arabic and Kyrgyz languages are constructed, the features of morphological categories and ways of their expression in nominal and verbal word forms are studied, as well as the functional correspondences, similarities and differences of these languages in these areas are revealed.

Field of application: the results of the work can be used in the reading of lecture courses on comparative typology, morphology, morphology and word formation of the Arabic and Kyrgyz languages, as well as in the preparation of textbooks and textbooks on the comparative morphology of the Arabic and Kyrgyz languages.